

Заєць Дмитрій Валерійович,
*аспірант кафедри філософії та політології,
історичного факультету
Житомирського державного університету імені Івана Франка
orcid.org/0000-0003-0826-293X
vlad.nemesis123@gmail.com*

ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ В СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НЕЙРОПСИХОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ

Статтю присвячено актуальній проблемі рецесії релігійної свідомості в сучасних дослідженнях нейропсихології релігії та антропології релігії. Релігійна свідомість вивчена в дослідженні як психологічний факт, при цьому усунені чинники її істинності чи ілюзорності. Релігійна свідомість і релігійність особистості розглянуті в контексті загальнопсихологічних та соціально-психологічних закономірностей.

Релігійна свідомість у дослідженні розглядається крізь призму таких своїх складових, як релігійна віра, чуттєві форми, створені уявою образи, символічність, алегоричність, діалогічність, сильна емоційна насиченість, поєднання адекватного дійсності змісту з неадекватним. Визначено, що релігійна свідомість, будучи однією з форм свідомості, наділена певним ставленням до «кінцевої інстанції», формальною інваріантністю, трансцендентністю і суб'єктивною безсумнівністю.

Підкреслено, що психологічна природа свідомості певною своєю гранню зумовлює появу релігійної свідомості. Маючи властивість трансцендентності, свідомість трансцендентує реальність. Релігійна свідомість, очевидно, є одним із варіантів «рефлексивного виходу» за межі повсякденної реальності.

Відзначено, що важливим компонентом релігійної свідомості є релігійні почуття, які у статті розглядаються як емоційне ставлення вірян до визнаних об'єктивними гіпостазованих істот, атрибутованих властивостей і зв'язків, до сакралізованих речей, персон, місць, дій, один до одного і до себе самих, а також до релігійно інтерпретованих окремих явищ у світі та до світу загалом. Підкреслено, що не кожні переживання можуть вважатися релігійними, але лише ті, які поєднані з релігійними уявленнями, ідеями, наративами, набули внаслідок цього відповідної спрямованості, змісту та значення.

Зазначено, що питання про істинне і хибне в релігійній свідомості наділене актуальністю всередині самих релігійних систем. Істинна інтенція внутрішньо присутня в кожному стверджувальному і заперечному судженні. Зауважено, що подібна тенденція актуальна і для релігійних висловлювань, незалежно від того, як тлумачиться істина і як визначаються її критерії.

Ключові слова: свідомість, релігія, релігійна свідомість, нейропсихологія, антропологія релігії.

Zaiets Dymytrii,
*Postgraduate Student at the Department of Philosophy and
Political Science, Faculty of History
Zhytomyr Ivan Franko State University
orcid.org/0000-0003-0826-293X
vlad.nemesis123@gmail.com*

PECULIARITIES OF THE RECEPTION OF RELIGIOUS CONSCIOUSNESS IN MODERN STUDIES OF THE NEUROPSYCHOLOGY OF RELIGION AND THE ANTHROPOLOGY OF RELIGION

The article is devoted to the urgent problem of reception of religious consciousness in modern research of neuropsychology of religion and anthropology of religion. Religious consciousness is studied in the study as a psychological fact, while the factors of its truth or illusory nature are eliminated. Religious consciousness and religiosity of the individual are considered in the context of general psychological and socio-psychological laws.

Religious consciousness in the study is considered through the prism of such components as religious faith, sensory forms, images created by the imagination, symbolism, allegory, dialogicity, strong emotional saturation, combination of content adequate to reality with inadequate. It is determined that religious consciousness, being one of the forms of consciousness, is endowed with a certain attitude to the “ultimate instance”, formal invariance, transcendence and subjective certainty.

It is emphasized that the psychological nature of consciousness, in a certain aspect, determines the emergence of religious consciousness. Having the property of transcendence, consciousness transcends reality. Religious consciousness, obviously, is one of the options for a “reflexive exit” beyond the boundaries of everyday reality.

It is noted that an important component of religious consciousness is religious feelings, which in the article are considered as the emotional attitude of believers to hypostasized beings recognized as objective, attributed properties and connections, to sacralized things, persons, places, actions, to each other and to themselves, as well as to religiously interpreted individual phenomena in the world and to the world as a whole. It is emphasized that not every experience can be considered religious, but only those that are combined with religious ideas, ideas, narratives, and as a result acquire the appropriate direction, content and meaning.

It is noted that the question of true and false in religious consciousness is endowed with relevance within the religious systems themselves. True intention is internally present in every affirmative and negative judgment. It is noted that a similar tendency is also relevant for religious statements, regardless of how truth is interpreted and how its criteria are determined.

Key words: consciousness, religion, religious consciousness, neuropsychology, anthropology of religion.

Актуальність дослідження. Релігійність є питомою складовою системи психологічних категорій протягом усієї історії психології. Релігійність особистості спирається на релігійну свідомість, яка, зі свого боку, підпорядковується загальнопсихологічним і соціально-психологічним закономірностям функціонування свідомості як психологічного феномена.

Релігійна свідомість характеризується ставленням особистості до «кінцевої інстанції», суб'єктивною безперечністю, формальною інваріативністю. Властивість трансцендентності свідомості дає змогу пояснити появу такої її форми, як релігійна свідомість. Категорія релігійної свідомості наразі слабо розроблена у психологічних дослідженнях, що визначає актуальність заявленої проблеми.

Огляд літератури. Проблема релігійної свідомості є давнім об'єктом фахових досліджень українських і зарубіжних науковців. Зокрема, студія Е. Дюркгайма присвячена первісним формам релігійного життя (Дюркгайм, 2002). О. Козловський визначає проблему специфіки релігійної свідомості в сучасній філософії (Козловський, 2006). Л. Конотоп звертається до методологічних аспектів дослідження релігійної свідомості й суб'єктивності (Конотоп, 2019). М. Новосад вивчає релігійну свідомість крізь призму української народної традиції (Новосад, 2013). У роботі О. Шморгун релігію та релігійну свідомість розглянуто крізь призму гуманістичного психоаналізу Е. Фромма (Шморгун, 2022). Т. Флурнуа виокремлює наукові засади

психологічного дослідження релігійної свідомості (Flournoy, 2010). В. Джеймс акцентує увагу на феномені релігійного пізнання (James, 2025). Дослідження Дж. Йінгера присвячене співвідношенню суспільного й індивідуального в релігійному досвіді (Yinger, 2015).

Мета дослідження – визначити особливості рецепції релігійної свідомості в сучасних дослідженнях нейропсихології релігії та антропології релігії.

Виклад основного матеріалу дослідження. У всіх галузях духовного життя специфікованим і систематизованим постає відповідний вид свідомості; саме певний вид свідомості окреслює відносну межу кожної із цих галузей. Сказане цілком застосовне і до релігії: саме релігійна свідомість відносно відмежовує релігію від решти галузей духовної сфери. Відповідно до змісту релігійної свідомості розгортається певна діяльність, складаються відносини, утворюються інститути й організації – тим самим формується релігійний комплекс.

Ознаками релігійної свідомості в різні часи визначалися: анімізм, аніматизм, уявлення про нумінозне, віра в богів або в Бога, у безсмертя душі, досвід зустрічі зі священним тощо. Проте немає підстав уважати «віру в надприродне» характерною для всіх релігій на будь-якій стадії їхньої еволюції, оскільки це відповідає фактам (Козловський, 2006, с. 232).

На ранніх етапах розвитку свідомість не була здатна сформувати відповідні уявлення, а отже, розрізняти природне і надприродне.

Не є властивою віра в надприродне релігійній свідомості в розвинених східних релігіях (буддизмі, даосизмі тощо). Поділ на природне і надприродне розроблений у юдео-християнській традиції, але і в християнстві цю дихотомію приймають не всі мислителі. О. Козловський зазначає, що вона найчастіше «не доходить» до повсякденної свідомості багатьох вірян (Козловський, 2006, с. 231).

Релігійній свідомості притаманні: релігійна віра, чуттєві форми, створені уявою образи, символічність, алегоричність, діалогічність, сильна емоційна насиченість, поєднання адекватного дійсності змісту з неадекватним. Віра, чуттєві форми, уява, символічність, алегоричність, діалогічність, емоції, помилки є належністю свідомості як генетично обумовленої здібності людини і знаходять вираження в різних галузях духовного освоєння світу, а не лише в релігійній свідомості (Конотоп, 2019, с. 23).

Віра присутня в будь-якій сфері людської життєдіяльності, чуттєві форми, образи фантазії, емоційність характерні для мистецтва, моральні почуття, діалогічність притаманні моралі, неадекватні уявлення виникають у праві та політиці, недостовірні поняття та теорії наявні в науках тощо. У релігійній свідомості названі риси наділені власною специфікою.

Релігійна свідомість існує, функціонує та відтворюється за допомогою мови релігії. Вона має два рівні – повсякденний (масова свідомість релігійних людей у повсякденності) та концептуальний (теологія, віровчення, релігійна філософія).

Названі риси по-різному проявляються у свідомості представників різних типів релігійності. Виділяються такі типи релігійних індивідів: 1) індивіди з визначальною релігійною орієнтацією; 2) індивіди з підлеглою релігійною орієнтацією; 3) індивіди, що вагаються, з нестійкою релігійною орієнтацією (Дюркгайм, 2002, с. 68).

З урахуванням виділених типів релігійних індивідів потрібно зважати на різні типи релігійної свідомості. Своєрідною є релігійна свідомість у послухників монастирів, відлюдників (анакоретів), пустельників, кіновітів, самотників, мовчальників, стовпників, юродивих тощо, у тому числі у змінених станах свідомості. Їхня релігійна свідомість – предмет спеціального розгляду (Конотоп, 2019, с. 22).

Інтегративною рисою релігійної свідомості є релігійна віра. Нерідко віра взагалі ототожнюється з релігійною вірою. Проте не кожна віра є вірою релігійною; остання «живе» завдяки наявності особливого феномена у психіці людини.

Віра в когось чи у щось являє собою особливий стан психіки індивіда, групи, маси (суб'єктів, які вірять), що виражається у твердій переконаності, безперечній довірі та надії. Як предмети віри можуть поставати: досягнення мети в окремих видах діяльності, набуття «сенсу життя» загалом, настання якоїсь події, реалізація певної поведінки «Я» та інших, істинність сприйняття, уявлення, поняття, гіпотези, теорії тощо за умови дефіциту точної інформації про досяжність поставленої мети, про кінцевий результат розвитку подій, про реалізацію на практиці передбачуваної поведінки та відносин людей, про результати перевірки адекватності гіпотез, що висувуються, і теорій (Шморгун, 2022, с. 134).

У вірі міститься очікування здійснення бажаного. Цей психологічний стан виникає за наявності альтернатив, можливостей спрямованості «руху» зазначених (та інших) предметів віри, коли є відомий ступінь реальності досягнення бажаного.

Якщо поставленої мети досягнуто, прогнозована подія відбулася, поведінка реалізується, істинність гіпотези доведена тощо, або стало зрозуміло, що все це неможливе, або результат виявився негативним, то віра згасає. Вона виникає з урахуванням матеріальних і духовних інтересів, потреб, мотивів, стосовно тих процесів, подій, ідей, інших «Я», які мають суттєво значущий сенс (Новосад, 2013, с. 134).

Віра є ціннісним ставленням до предмета, утворюючи поєднання когнітивного, емоційного й вольового моментів, хоча, звичайно, емоційний момент у ній постає особливо функційним. Віра поєднує в собі усвідомлене та неусвідомлене, раціональне та ірраціональне, вона тісно пов'язана з інтуїцією, осяяннями.

Можуть використовуватися різні способи обґрунтування віри, проте повною мірою вона раціонально не аргументується і практично експериментально не перевіряється. А в багатьох випадках суб'єкт віри вважає, що вона взагалі не потребує доказів і перевірки.

Оскільки віра з'являється в імовірнісній ситуації, дія людини відповідно до неї

супроводжується ризиком. Незважаючи на це, вона виступає важливим фактором інтеграції індивіда, групи, маси, дієвим стимулом їхньої рішучості й активності.

Зміст віри є різним у різних галузях її функціонування, що пов'язано з предметом конкретного впливу. Вона знаходить вираження, по суті, у будь-якій сфері життєдіяльності людей – економічній (віра в успіх підприємницької діяльності), політичній (віра в харизматичного політичного лідера), моральній (віра в силу моральних ідеалів, зразків, норм), художній (віра в реальність демонстрованих на екрані або на театральній сцені подій), науковій (наприклад, віра у позитивні наслідки клонування людини), релігійній, філософській (існування Світового Розуму) і, звичайно, у повсякденному існуванні (Конотоп, 2019, с. 24).

Релігійна віра – це особливий стан психіки релігійного індивіда, груп, спільнот, що виражається у феноменах впевненості, шанування, сповідування відповідних поглядів. У межах релігійних систем формуються й розробляються вчення про релігійну віру та її зміст (у кого – у що чи кому – чому вірити); у різних релігіях ці вчення набувають своєрідності.

Релігійна віра має основи й передумови у відносинах несвободи та залежності і водночас передбачає прагнення подолати ці відносини. Вона забезпечує ціле- і сенсопокладання, має ціннісне значення для вірян. Релігійна свідомість поєднує в собі когнітивний, емоційний і вольовий елементи, але зазвичай стосовно неї превалюють почуття (Козловський, 2006, с. 234).

Когнітивний компонент релігійної свідомості утворюють уявлення, образи, поняття, віровчальні твердження, догмати відповідної релігії, ідеї доктринального комплексу – буддизму, християнства (православ'я, католицизму, протестантизму), ісламу, юдаїзму, індуїзму тощо. За всієї різноманітності змісту когнітивного елемента в різних релігіях і конфесіях у релігійній вірі можна виділити дещо спільне (Конотоп, 2019, с. 23).

Для релігійної свідомості властива сильна емоційна насиченість. Важливим компонентом цієї свідомості є релігійні почуття. Релігійні почуття – це емоційне ставлення вірян до визнаних об'єктивними гіпостазованих істот, атрибутованих властивостей і зв'язків, до

сакралізованих речей, персон, місць, дій, один до одного і до себе самих, а також до релігійно інтерпретованих окремих явищ у світі та до світу загалом.

Не кожні переживання можна вважати релігійними, але лише ті, які поєднані з релігійними уявленнями, ідеями, наративами, набули внаслідок цього відповідної спрямованості, змісту і значення. Виникнувши, релігійні почуття стають об'єктом потреби – тяжіння до їхнього переживання, релігійно-емоційного насичення.

Питання про істинне і хибне в релігійній свідомості було поставлено всередині самих релігійних систем. Істинна інтенція внутрішньо присутня в кожному афірмативному (стверджувальному) і негативному (заперечному) судженні. Сказане стосується і релігійних висловлювань (догматів, доктринальних положень тощо), незалежно від того, як тлумачиться істина і як визначаються її критерії.

У розгляді питання стосовно релігійної свідомості ми перебуваємо на позиціях, сформульованих для психології релігії В. Джеймсом (James, 2025) і Т. Флурнуа (Flournoy, 2010). Ці позиції полягають у тому, щоб не торкатися питання про істинність чи хибність тих чи інших релігійних доктрин.

Релігійна свідомість існує як психологічний факт і потребує вивчення незалежно від того, істинна вона чи ілюзорна. Завдання вивчення релігійності особистості з психологічних позицій є дуже важливим, оскільки потенціал, закладений у релігійній сфері, дуже великий. Цей процес ускладнений тим, що стосується системи цінностей і переконань багатьох людей, у тому числі психологів. Релігійна свідомість і релігійність особистості підпорядковані загальнопсихологічним та соціально-психологічним закономірностям (Шморгун, 2022, с. 134).

Поняття релігійної свідомості закладається в межах якісної визначеності свідомості, відображених у психологічній літературі. Іншою найважливішою особливістю свідомості є, як відомо, і те, що вона являє собою не лише безпосередню даність, а й таку даність, яка постає для особистості як суб'єктивно безперечна. Ба більше, вона не потребує жодних доказів її існування, істинності тощо, оскільки саме «усвідомлення чогось» якраз і постає в першій більшості випадків засобом такого

«доказу існування» об'єктів зовнішнього світу або змісту свого власного досвіду як такого. І зовнішній, і внутрішній світ значною мірою констатуються й отримують своє «буття для особистості» через їхнє усвідомлення (Новосад, 2013, с. 133).

Якщо доводити характеристику цієї особливості до логічного завершення, можна сказати, що свідомість – це не лише гранично безсумнівна реальність і реальність, яка потребує жодних доказів, але й реальність, єдино доступна особистості, єдино наявна для неї як дещо незаперечне. У зв'язку із цим вона – ця реальність, не тільки «не потребує доказів», але й сама постає як механізм і комплексний засіб «доказу реальності» всіх інших об'єктів (як зовнішнього, так і внутрішнього світу) (Дюркгайм, 2002, с. 75).

Це твердження має продовження у сфері пояснення релігійних феноменів. Релігійні істини якраз і характеризуються тим, що сприймаються вірянами як суб'єктивно безперечні, безапеляційні, які не потребують жодних доказів.

Релігійна свідомість не може бути заперечена логічним шляхом, оскільки певною мірою постає саме як спосіб «доказу реальності». Привертає увагу той факт, що не тільки релігійні істини наділені зазначеною особливістю (Конотоп, 2019, с. 25).

Деякі переконання, пов'язані з аналізованою властивістю свідомості, мають схожі характеристики. Так, розподіл психіки на когнітивні, емоційні, вольові та мотиваційні процеси має резистентність до критики, у тому числі критики на основі логіки.

Розгляд свідомості як гранично безперечної реальності добре узгоджується з уявленнями про релігійні феномени. На наш погляд, релігійна свідомість є однією з форм свідомості, що підпорядковується загальним закономірностям. При цьому ми не торкаємося питання про те, «істинною» є ця свідомість чи «хибною».

Зазначене питання належить радше до змістовних проявів, а не до інваріативних компонентів свідомості. Сукупність компонентів свідомості є формальним інваріантом (Козловський, 2006, с. 237).

Таким чином, область релігійності особистості та релігійної свідомості можна вивести зі сфери суперечок стосовно того, яка релігійна доктрина правильніша. Інакше розгляд питання

заснав би зміщення від сутності до окремоті, до проблеми змісту свідомості, тоді як свідомість віддаляється від предметності, від змісту, але ніколи не в змозі зробити це вповні (Yinger, 2015, р. 77).

Слід зауважити, що сама психологічна природа свідомості певною своєю гранню зумовлює появу релігійної свідомості. Свідомість являє собою максимальну інтегрованість і цілісність, водночас постійно виходячи за межі цієї цілісності. Цю властивість свідомості закріплено в понятті трансцендентності (James, 2025).

Маючи властивість трансцендентності, свідомість трансцендує реальність. Релігійна свідомість, можливо, є одним із варіантів «рефлексивного виходу» за межі повсякденної реальності.

До ідеї інваріантності на прикладі емоцій і у зв'язку з релігійністю особистості приходить Р. Отто. Він висловив ідею, що релігійні почуття організуються в структури, і показав аналогію з почуттями, які не мають прямого зв'язку з релігійними об'єктами. Порівняльний аналіз спонукав Р. Отто до висновку про існування формальної афективної структури, яка не залежить від конкретного змісту релігійної доктрини та названа автором структурою відчуття сакрального (Otto, 2004, р. 83).

Релігійна свідомість визначається низкою авторів як свідомість, суттєвою характеристикою якої є ставлення особистості до «кінцевої інстанції», певної непізнаної реальності за межами особистості. Механізми свідомості в процесі свого функціонування «наштовхуються» на реальність метасвідомих процесів і намагаються пояснити її функціональними засобами.

Використання методології метасистемного підходу до проблеми свідомості відкриває широкі перспективи для досліджень у галузі соціальної психології релігії, у якій вивчається одна з конкретних форм свідомості – релігійна свідомість (Otto, 2004, р. 85). Загальні принципи психологічного аналізу свідомості передбачають їхнє використання для розгляду конкретних форм свідомості. Зі свого боку, розгляд цих форм, імовірно, призведе до уточнення низки базових положень.

Сам факт існування різних форм свідомості є лише припущенням. Однак релігійна

свідомість є феноменом, що стійко існує в історії та культурі й потребує пояснення незалежно від того, чи така свідомість визнається єдиною «правильною» його формою або певним артефактом, пов'язаним із ускладненням психічної організації. Методологія метасистемного підходу до проблеми свідомості дає змогу розглянути із цих позицій релігійну свідомість, пояснити її високу стійкість і поширеність. З іншого боку, аналіз релігійної свідомості, зроблений, наприклад, Ф. Озером, забезпечує розуміння окремих загальних закономірностей свідомості як такої (Oser, 1991, p. 69).

Ф. Озер констатує релігійність, що розуміється структурно і психологічно як властивість свідомості загалом, притаманну не лише ортодоксальним вірянам, але й широкому колу людей. Із цих позицій наявність глибинних релігійних структур можна розкрити як у представників різних вірувань, так і в людей з атеїстичним світоглядом (Oser, 1991, p. 69).

Релігійність особистості може виражатися подвійним чином. З одного боку, це віряни, які представляють божественне як особистість, з іншого – як буття, тобто як дещо, що

перебуває поза межами людської свідомості, як такий собі «світовий дух», як долю або як божественне в природі. Релігійність особистості, що виражається у вірі в безлике божество, на думку Ф. Озера, потребує такого ж ретельного психологічного вивчення, як і конкретніші форми релігійності (Oser, 1991, p. 70).

У психологічному дослідженні розглядається не конкретний зміст релігійних доктрин, а персональні засади віри, її глибинні особистісні детермінанти. Ф. Озер на основі емпіричних даних стверджує, що глибинні когнітивні й особисті структури, що забезпечують релігійне сприйняття дійсності, є універсальними (Oser, 1991, p. 71).

Висновки. Отже, різні культури, різні типи релігійної освіти та релігійної соціалізації мають різний зміст релігійних доктрин. На глибшому структурному рівні ці відмінності нівелюються. Релігійна свідомість, будучи однією з форм свідомості, наділена певним ставленням до «кінцевої інстанції», формальною інваріантністю, трансцендентністю і суб'єктивною безсумнівністю.

Список використаних джерел:

- Дюркгайм, Е. (2002). *Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії* (пер. із фр. Г. Філіпчук, З. Борисюк). Київ: Юніверс.
- Козловський, О. (2006). Проблема специфіки «релігійної свідомості» у сучасній філософії. *Філософія освіти*, 3 (5), 228–239.
- Конотоп, Л. (2019). Релігійна свідомість і суб'єктивність: методологічні аспекти дослідження. *Вісник НАУ*, 1 (29), 21–26.
- Новосад, М. (2013). Релігійна свідомість в контексті української народної традиції. *Українське релігієзнавство*, 67, 132–137.
- Шморгун, О. (2022). Релігія та релігійна свідомість в гуманістичному психоаналізі Е. Фромма. *Grundlagen der modernen wissenschaftlichen Forschung*, 133–135.
- Flournoy, T. (2010). *Les Principes De La Psychologie Religieuse*. Whitefish: Kessinger Publishing.
- James, W. (2025). *The Varieties of Religious Experience: a Study in Human Nature*. URL: https://csrs.nd.edu/assets/59930/williams_1902.pdf.
- Oser, F., Gmunder, P., & Ridez, L. (1991). *L'homme, son developpement religieux*. NJ.
- Otto, R. (2004). *Das Heilige*. Berlin: C. H. Beck.
- Yinger, J. M. (2015). *Religion Society and the Individual*. N.Y.: Basicbooks.

References:

- Diurkhaim, E. (2002). Pervisni formy relihiinoho zhyttia: Totemna systema v Avstralii [Primitive forms of religious life: Totem system in Australia]. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
- Kozlovskiy, O. (2006). Problema spetsyfyky "relihiinoi svidomosti" u suchasniy filosofii [The problem of the specificity of "religious consciousness" in modern philosophy]. *Filosofia osvity*, 3 (5), 228–239 [in Ukrainian].
- Konotop, L. (2019). Relihiina svidomist i subiektyvnist: metodolohichni aspekty doslidzhennia [Religious consciousness and subjectivity: methodological aspects of research]. *Visnyk NAU*, 1 (29), 21–26 [in Ukrainian].
- Novosad, M. (2013). Relihiina svidomist v konteksti ukrainskoi narodnoi tradytsii [Religious consciousness in the context of Ukrainian folk tradition]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 67, 132–137 [in Ukrainian].

Shmorhun, O. (2022). Relihiia ta relihiina svidomist v humanistychnomu psykhoanalizi E. Fromma [Religion and religious consciousness in the humanistic psychoanalysis of E. Fromm]. *Grundlagen der modernen wissenschaftlichen Forschung* [Foundations of modern scientific research], 133–135 [in Ukrainian].

Flournoy, T. (2010). *Les Principes De La Psychologie Religieuse* [Principles of Religious Psychology]. Whitefish: Kessinger Publishing [in French].

James, W. (2025). *The Varieties of Religious Experience: a Study in Human Nature*. Retrieved from: https://csrs.nd.edu/assets/59930/williams_1902.pdf [in English]

Oser, F., Gmunder, P., & Ridez, L. (1991). *L'homme, son developpement religieux* [Mankind in its religious development]. NJ [in French].

Otto, R. (2004). *Das Heilige* [The Holy]. Berlin: C. H. Beck [in German].

Yinger, J. M. (2015). *Religion Society and the Individual*. N.Y.: Basicbooks [in English].